गोंड आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती

डॉ.फोले के.बी.

प्रस्तावना :

गोंड आदिवासी समुदाय हा 'नागरी समुदाय' व 'ग्रामीण समुदाय' या दोन समुदायापेक्षा अगदी भिन्न असा समुदाय आहे. या समुदायाच्या परिवर्तनाची गती अत्यंत मंद असून गोंड आदिवासी समुदाय हा डोंगरदज्यात व अतिदुर्गम भागात राहणारा समुदाय आहे.

भारतातील आदिवासी जमातीपौकी संख्येने सर्वात मोठया जमातीपौकी एक अशी ही गोंड जमात आहे. थेट ओरिसापासून मध्यप्रदेश, छत्तीसगढ, महाराष्ट्र आणि आंध्रप्रदेश पर्यंत ती पसरली असून गोंडांनी व्याप्त प्रदेशाला 'गोंडावना' हे नाव प्रचलित आहे. महाराष्ट्रात विदर्भ विभागात प्रामुख्याने गोंडाची वस्ती असून विदर्भातल्या गडचिरोली, चंद्रपूर, यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, अमरावी, वर्धा येथे आहे. मराठवाडयात आणि अल्प प्रमाणात नांदेड या जिल्ह्यांमध्ये गोंडांची वस्ती आहे.

गोंड आदिवासी जीवनशौलीचा विचार करता, त्यांच्या वेगवेगळ्या समस्यांचा उहापोह घेणे गरजेचे आहे. आज जगाच्या विकासाचा परीघ पाहता मानवी विकासात शिक्षणाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. म्हणून प्रथमतः गोंड आदिवासींच्या शिक्षणाच्या काय समस्या आहेत ? हे जाणून घेणे गरजेचे आहे.

समस्या अध्ययनाचे महत्त्व :

किनवट तालुक्यासारख्या अतिदुर्गम भागात वास्तव्यास असलेल्या गोंड आदिवासी महिला ह्या अत्यंत दारिद्रयात जीवन जगतात. त्यांना स्वतः चा, आपल्या पाल्यांचा शौक्षणिक खर्च पेलवत नाही.

शिवाय काही खेडयांतून अजुनही पर्याप्त शालेय इमारती आकाराला आलेल्या नाहीत आणि काही ठिकाणी इमारत आहे पण विद्यार्थी संख्याच कमी असल्यामुळे अशा बऱ्याच शाळा बंद पडल्या आहेत व त्याचा खरा फटका ह्या गोंड आदिवासींना बसलेला जाणवतो. परिणामी हा समाज शिक्षणापासून वंचित होताना जाणवतो आणि म्हणूनच –

अशा अतिदुर्गम भागात वास्तव्यास असलेल्या गोंड आदिवासी महिलेला शिक्षणाच्या प्रवाहात कसे आणता येईल ?

त्यांनी शिक्षण न घेण्यामागची नेमकी पाश्र्वभूमी काय आहे ? त्यांच्या शौक्षणिक अडचणी कोणत्या आहेत ? हे जाणून घेवून त्याचे निराकरण करण्याच्या दृष्टीने कोणते उपाय करता येतील ? या सर्व बाबींचा अनेकविध अंगाने अभ्यास करणे हाच या अध्ययनाचा प्रमुख उद्देश आहे.

गोंड आदिवासी महिलांच्या शौक्षणिक समस्यांचा अभ्यास व त्यातून येणारे संभाव्य निष्कर्ष यातून संपूर्ण गोंड आदिवासी महिलांच्या शौक्षणिक जीवनाचे विविध पौलू समजून घेण्यास मदत होते.

अशा प्रकारे प्रस्तुत अध्ययनातून येणारे निष्कर्ष, व त्यावर , केली जावू शकेल अशी उपाययोजना सुचविता यावी यासाठी हे अध्ययन नक्कीच उपयुक्त ठरेल, यात शंका नाही.

अध्यनाची उद्दिष्ये :

१. गोंड आदिवासी महिलांच्या शौक्षणिक स्थितीचा आढावा घेणे.

२. गोंड आदिवासी महिलांच्या शौक्षणिक समस्या स्पष्ट करणे व त्याबाबत उपाययोजना सुचविणे.

गृहितके :

१. गोंड आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प आहे, याचे कारण म्हणजे दैनंदिन घरकाम व शिक्षणाबाबत जनजागृतीचा अभाव आढळून येतो.

२. गोंड आदिवासी महिलांना अनेक शैक्षणिक समस्यांना सामोरे जावे लागते, त्यामध्ये पालकांचे अज्ञान, दारिद्रय, गावात उच्च शिक्षणाची सोय नसणे, आश्रमशाळेचा निकृष्ट दर्जा, अपुरी शिष्यवृत्ती इ.

गोंड आदिवासी महिलांची शैक्षणिक स्थिती :

गोंड आदिवासी महिलांच्या वैवाहिक आणि कौटुंबिक स्थिती बरोबरच त्यांच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास देखील अत्यंत महत्त्वाचा आहे आणि म्हणूनच प्रस्तुत अध्ययनामध्ये गोंड आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास केला आहे.

मानवी जीवनात प्रगतशील समाज असो की, आदिवासी समाज असो, दोहोंच्याही दृष्टीकोनातून विचार केला असता, व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी इतर सामाजिक संस्थांप्रमाणेच शैक्षणिक संस्थेचे योगदान देखील अत्यंत महत्त्वाचे आहे. संस्कृतीचे संक्रमण, सामाजिकरण, विविध आर्थिक भूमिकांसाठी व्यक्तींना तयार करणे, सामाजिक नियंत्रण साधणे इत्यादी बाबतीत शैक्षणिक संस्थेची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

समाजातील इतर सामाजिक संस्थांप्रमाणेच किंबहुना त्याहीपेक्षा जास्त प्रमाणात शैक्षणिक संस्थेचा व्यक्तीच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम होतो आणि म्हणूनच गोंड आदिवासी महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्त्वाचा विकास होतो. आपल्या मुलभूत गरजांची पूर्तता करण्यास्तव त्याला सक्षम बनवते. त्यामुळे त्यांच्या योग्यतेनुसार व पात्रतेनुसार त्यांचे उतपन्न ठरते, व्यवसाय ठरतो. त्यामुळे या घटकांचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

पुर्वीची स्थिती :

गोंड आदिवासी समाज हा प्रामुख्याने शेती, जंगलसंबंधित व्यवसायाशी निगडित असल्याने पूर्वी येथे शिक्षणाचे एकंदरीत स्वरूप शेती व्यवसाय, शेतीसंबंधीत व्यवसाय आणि जंगलविषयक व पशूपालन व्यवसायाशी निगडित होते. हे शिक्षण अनौपचारिक स्वरूपाचे होते. म्हणजेच पूर्वीच्या काळी गोंड आदिवासींमध्ये औपचारिक शिक्षण नसणारच हे उघडच आहे.

गोंड आदिवासी जमातीत युवागृहाच्या माध्यमातून अनौपचारिक स्वरूपाचे, व्यावसायिक, लैंगिक आणि इतर स्वरूपाचे शिक्षण दिले जात होते. गोंडांच्या युवागृहाला 'गोटूल' म्हणतात.

इंग्रजांच्या काळापासून औपचारिक शिक्षणावर भर दिला गेल्याने येथील समाजातील सर्व जाती-धर्मांच्या स्त्री-पुरूषांना शिक्षणाचे बंद द्वार खुले करण्यात आले. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर तर एकंदरित शैक्षणिक धोरणात अमुलाग्र बदल घडवून आणण्यावर लक्ष केंद्रित केले गेले. इंग्रजांच्या धर्म, जाती आणि लिंगभेदविरहित शिक्षण पद्धतीत कोणत्याही प्रकारचा फरक केला गेला नाही. आदिवासी समाजातील मुलांना शिक्षण मिळाले पाहिजे म्हणून आश्रमशाळांची योजना करण्यात आली.

शिक्षणामुळे दृष्टी व्यापक आणि विशाल होते. आर्थिक स्थिती सुधारते व जशी आर्थिक स्थिती सुधारते तशीच आर्थिक सुबत्ताही शिक्षणाला हातभार लावते. ज्या समाजाने हे शिक्षण मिळविले तो समाज आर्थिकदृष्ट्या संपन्न झाला. शिक्षणापासून जे वंचित राहिले, (उदा. गोंड आदिवासी समाज) त्यांची आर्थिक परिस्थितीही दुर्बलच राहिली. त्यांच्या आर्थिक दु:स्थितीची कारणे त्यांच्या शिक्षणातील मागासलेपणात आहेत आणि शिक्षणातील मागासलेपणा हा त्यांच्या एकूणच मागासलेपणाचे प्रमुख कारण आहे.

किनवट तालुक्यातील गोंड जमातीचे मागासलेपण हे शिक्षणाच्या अभावामुळेच आलेले दिसते. शिक्षणाचे महत्त्व न कळल्यामुळे शिक्षणात मागासलेपण राहणे आणि शिक्षणात मागासलेले राहिल्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या दुर्बलता येणे हे गोंड जमातीच्या पाचविला पूजलेले आहे.

सद्यस्थिती :

गोंड आदिवासी महिलांची सध्याची शैक्षणिक स्थिती पाहता, शिक्षणास अल्प प्रमाणात सुरूवात झाली असल्याचे जाणवते. शिक्षणाविषयीची जागरूकता लोकांमध्ये निर्माण झाल्याचे दिसून येते. परंतु आजही गोंड आदिवासी महिलेला शिक्षण क्षेत्रात म्हणावा तसा प्रभाव पाडता येत नाही. याला कारणही तसेच आहे, त्यामध्ये -

१) गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था :

गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षणाच्या व्यवस्थेच्या बाबतीत थोडक्यात सांगायचे झाल्यास असे म्हणता येईल की, "गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था ही पक्षाघात झालेल्या व्यक्तीसारखी आहे." त्यांना केवळ प्राथमिक स्तरावर पोट भरण्यासाठी सरकारी आश्रम शाळेतून शिक्षण दिले जाते. विशेष म्हणजे शाळेतील शिक्षक हा बिगर आदिवासी असल्याने त्यांना विद्यार्थ्यांप्रती आत्मिक आस्था नाही. परिणामी प्राथमिक स्तरापर्यंतच मुली शिक्षण घेतात. उच्च शिक्षण आणि पदवी व इंजिनिअरिंग, वैद्यकीय क्षेत्रात शिक्षणाचे प्रमाण १% पक्षाही कमी आहे.[१]

२) आश्रम शाळेत मुलींच्या सुरक्षेचा प्रश्न :

सद्यस्थितीचा विचार करता, मुलींच्या बाबतीत मोठा प्रश्न म्हणजे, आश्रम शाळेत मुलींच्या सुरक्षेचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. जोपर्यंत आदिवासी विद्यार्थिनी व पालक यांच्या मनामध्ये सुरक्षेची भावना निर्माण होत नाही, तोपर्यंत शिक्षणाचा दिवा गोंड आदिवासींच्या झोपडीत पेटणार नाही. त्यांना अज्ञान, दारिद्रय व हलाखीच्या अंधारातच आपले जीवन घालवावे लागणार आहे.

३) भाषेची अडचण :

गोंड मुलींच्या बाबतीत भाषेची अडचण प्रामुख्याने जाणवते. अनेक अपभ्रंश शब्द त्यांच्या बोलीभाषेत आढळतात. शाळेत मराठी माध्यम असते. सर्वांना मराठी समजते असे गृहीत धरून शिक्षणक्रम आखलेला असतो. पण या मुलींना सुरूवातीला शिक्षक काय म्हणतात हेच कळत नाही, आणि शाळेत नुसते बसून राहणे त्यांना जमत नाही परिणामी त्यांच्या गळतीचे प्रमाण वाढते.

४) शिक्षकांद्वारे हिन वागणूक :

कधी कधी शाळेतील शिक्षकही विद्यार्थ्यांस समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करीत नाहीत. विशेषत: बिगर आदिवासी शिक्षक विद्यार्थ्यांना हीन वागणूक देण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. यासंदर्भात सुधीर शुक्ला[२] यांनी १४ मार्च १९९३ च्या 'हिंदू' मध्ये लिहिले की, ते मध्य प्रदेशातील दुर्गम गावात व शाळेत गेले होते. तेथे वर्गात सहा वर्षांचा बिशन मित्राला म्हणाला, 'इंगे वेता' (गोंडी भाषेत- इकडे ये) परंतु त्याचवेळी शिक्षकाने ते ऐकले व म्हणाले, "क्ण्द्र ड्ड्ग्ण ख्ड्डाड्ड्द ड्ड्ण्ट त्ङ्." (चूप बौस जानवर कुठला). लहान बिशनला आपण कोणती चूक केली हे समजले नाही, व त्याने काही महिन्यातच शाळा सोडली. असे कित्येक बिशन देशभर आहेत. याला किनवटी अपवाद नाही.

५) शैक्षणिक उदासिनता :

शैक्षणिक अज्ञानामुळे गोंड आदिवासी महिलांचा शिक्षण घेण्याकडे फार कमी कल दिसून येतो. 'शिकून कुठं नोकरी मिळणार आहे?' ही भावना त्यांना शिक्षणापासून दूर ठेवण्यास परिणामी ठरते व याचाच परिणाम म्हणून त्यांच्यामध्ये शैक्षणिक उदासिनता दिसून येते.

६) दुर्गम भागातील वास्तव्य :

गोंड आदिवासी जमातीचे वास्तव्य हे अतिदुर्गम भागात आहे. हे लोक डोंगर, दज्या-खोज्यात वास्तव्य करून राहतात. परिणामी विकासाचे वारे त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाही.

७) पालकांचे दारिद्रय व विस्थापन :

आठराविश्वे दारिद्रय हे तर गोंड आदिवासींच्या पाचविलाच पुजलेले आहे. परिणामी ते आपल्या पाल्यांच्या शिक्षणाचा खर्च पेलू शकत नाहीत. शिवाय पोटाची खळगी भरण्यासाठी त्यांना सतत स्थलांतर करावे लागते. परिणामी मुलींना कायम शिक्षण प्रवाहात टिकून राहता येत नाही व यातूनच गळतीचे प्रमाण वाढते.

८) दुर्गम भागात जाण्याबाबत शिक्षकांची उदासिनता :

गोंड आदिवासींचे वास्तव्य हे अतिदुर्गम भागात असल्याने तिथे कुणीही शिक्षक जाण्यास तयार नसतो आणि चुकून गेलाच तर तिथे काम करण्याची त्यांची मानसिकता नसते व याचा परिणाम विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर होतो व ते प्रवाहापासून दूर जातात.

९) पालकांचे अज्ञान :

पालकांचे अज्ञान हा देखील गोंड आदिवासी महिलांच्या शिक्षणातील प्रमुख अडसर आहे. कारण शिक्षणाचे महत्त्व न समजल्यामुळे किंवा शौक्षणिक अज्ञानापायी हे लोक आपल्या मुलींना शाळेत पाठवत नाहीत.

१०) मुलीला घरकाम करावे लागते :

कुटुंबाची आर्थिक स्थिती कमकुवत असल्यामुळे मुलींना शाळा सोडून घरकाम करावे लागते किंवा लहान भावंडांना सांभाळावे लागते. परिणामी ती शिक्षणापासून वंचित राहते.

११) शाळा लांब असणे :

शाळा गावापासून लांब असणे, किंवा गावात उच्च शिक्षणाची सोय नसणे, गावाबाहेर जावून राहण्याची सोय नाही इ. कारणांमुळे देखील मुली शिक्षणांपासून दुरावतांना दिसून येतात.

१२) विवाह झाल्यामुळे शिक्षण अर्धवट सोडणे :

बऱ्याच मुलींना विवाह झाल्यामुळे देखील शिक्षण अर्धवट सोडावे लागते.

अशा प्रकारे वरील अनेक कारणांमुळे गोंड आदिवासी महिला ह्या शिक्षणापासून वंचित राहताना दिसून येतात. आज जरी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांना समजले असले तरीही अजूनही त्यांना शिक्षण क्षेत्रात म्हणावी तशी प्रगती साधता आली नाही. परिणामी गोंड आदिवासी महिला आजही शौक्षणिकदृष्ट्या मागासलेली दिसून येते.

उपाययोजना :

१. आदिवासी भागातील शौक्षणिक सुविधांचा दर्जा सुधारणे.

२. शिक्षणविषयक जागृती व प्रचार करणे.

३. विद्यार्थिनी व पालकांच्या मनात सुरक्षेविषयी विश्वास निर्माण करणे.

४. मुलींसाठी उच्च शिक्षण व वसतीगृहांची व्यवस्था करणे.

५. आश्रमशाळांचा दर्जा सुधारणे.

निष्कर्ष :

१. गोंड आदिवासी महिलांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण अत्यल्प असून त्याचे कारण दैनंदिन घरकाम व शिक्षणाच्या अपुज्या सुविधा हे आहे.

२. गोंड आदिवासी महिलांना अनेक शौक्षणिक समस्यांना सामोरे जावे लागते, त्यामध्ये पालकांचे अज्ञान, दारिद्रय, गावात उच्च शिक्षणाची सोय नसणे, आश्रम शाळेचा निकृष्ट दर्जा, अपुरी शिष्यवृत्ती इ.

संदर्भग्रंथ सूची :

१. डॉ.गवारी गोपाळ, (२०१५), पारंग (स्मरणिका) १० वे अखिल भारतीय आदिवासी साहित्य संमेलन, नांदेड पृ.क्र.६६.

२. च्ण्ढ्त्स्ढ्ठ च्ढ्ढ्ण्त्ढ, ग्र्त्ढ्दत्य त्द घ्ण्ड्ढ ग्र्न्द त्त्दृग्ढ्ढ : घ्ण्ड्ढ त्त्द्ढ्ढ, १४ गङ्ढ्दघण, १९९३.

३. डॉ.साळुंके संजय भा. (२००२), 'गोंड', संवेदन प्रकाशन, औरंगाबाद. पृ.१५७.